СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ
і слов'янські гради

Збірка наукових праць

том II

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут археології

Виконком Коростенської міської Ради

Коростенська філія Житомирського обласного

краєзнавчого музею

СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ І СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ

Збірка наукових праць

Том 2

Коростень - 2008

УДК 904(367)"7/9"
ББК Т4(45)41

Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. –

Видання є збіркою наукових праць учасників Міжнародної археологічної конференції (м.Коростень, 30 вересня – 3 жовтня 2008 р.), присвяченої актуальним проблемам слов'янської та давньоруської археології. Для археологів, істориків, усіх хто цікавиться дослідженнями середньовічних старожитностей

Редакційна колегія:
Івакін Г.Ю.
Магомедов Б.В.
Москаленко В.В.
Моця О.П. (головний редактор)
Ричко В.М.
Сатяєва К.М.
Сухобоков О.В.
Толочко О.П.

Рецензенти:
Козак Д.Н. д.і.н.
Терпиловський Р.В. д.і.н.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

ISBN 966-02-4053-8

Зміст

1. **Ливох Р.** «Wykopaliska T. Ziemikcklegona grodzisku w podhorcach»....4
2. **Левко О.Н.** «Древнейшие города Полоцкой земли у истоков истории древнерусского государства»....9
3. **Манігда О.** «Формування поселень в середній течії р. Горинь»....14
4. **Майко В.В.** «Кочевнические элементы городской культуры сугдеи XXI вв. Мода или неоднородность этноса»....20
5. **Маярчак С.П.** «Про деякі ремесла Давньоруського населення лівобережжя середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини)»....29
6. **Моця О.П.** «Список руських міст далеких і близьких"в контексті східноєвропейської історичної ситуації у післямонгольську добу»....35
7. **Непомящих В.Ю.** «Житлобудування Білгорода Київського за результами археологічних досліджень»....41
8. **Орлов Р.С., Стародуб О.В.** «Культові споруди на Замковій горі м. Біла Церква у XI–XVIII ст.»....54
9. **Пашкевич Г.О., Томашевський А.П.** «Палеоботанічний комплекс Давньоруської Овруцької волості»....59
10. **Пескова А.А.** «Большое и малое Древнерусские городища у села Городище близ Шепетовки»....74
11. **Прищепа Б.А.** «Слов`яно-руське поселення в Острозі»....80
12. **Профантова Н.** «Ранние славянские городища в Чехии»....85
13. **Раев М.** «Древлянская земля и Русь в первой половине десятого века»....100
14. **Ричка В.М.** «Початки Русі: від варварських «племен» до варварської «держави»»....105
15. **Ситий Ю.М.** «Проїзди та ворота давньоруських укріплень»....114
16. **Супруненко О.Б.,** Пуголовок Ю.О. «Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави»....122
17. **Сергеева М.С.** «До питання про розвиток косторізного ремесла у стародавньому Києві»....132
18. **Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. И.** «Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева»....137
19. **Тарабукін О.О.** «Нові матеріали до археологічної карти середньовічного Житомира та його околиць»....146
20. **Толочко П.П.** «Київ та Іскоростень в процесі становлення давньоруської держави»....153
21. **Томашевський А.П., Павленко С.В.** «Городець. Комплекс археологічних пам`яток біля с.Городець Овруцького р-ну Житомирської області»....156
22. **Томенчук Б.** «Дослідження внутрішньої системи оборони давнього Галича (Крилоське городище)»....197
23. **Топальський В.Л.** «Забезпечення водою Давньоруських укріплених пунктів»....202
24. **Фетисов А.А.** «Численность «Дружинных» гарнизонов на торговых путях Восточной Европы»....207
25. **Фетисов А.А., Мурашева В.В.** «Смолокуренное производство в Гнездове»....213
26. **Филипчук М.** «Оборонні споруди Плісненська»....220
27. **Шестюк.В.В.** «Літописний Голтов у Нижньому Попсіллі та його округа»....230
28. **Szmoniewski B., A.Tupiec – Kkpicska,** «Городище в Страдове, в повяте (уезде) Казимежа Велка, Польша.»....235
29. **Ясновська Л.В.** «Д.Я.Самоквасов дослідник Чернігівського давньоруського Некрополя»....240

О. Манігда
(Київ)

ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ В СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. ГОРИНЬ

Південно-східна околиця Погорини географічно розташована в межах середньої течії Горині на ділянці Тихомль – Острог. Ця територія становить близько 3700 км^2 і в рамки нашого дослідження включено власне басейн Горині на ділянці вказаних міст та дві найбільші річки, що належать до її басейну – р. Вілія та р. Збитенька.

Щодо хронології існування та кордонів Погоринської волості історики досі не знаходять спільної думки. Літописні джерела уривчасто згадують про почерговий перехід частини Погорини до володінь володимирських або київських князів у ході т.зв. «Волинських війн».

З огляду на порубіжний стан цієї території та недостатню інформативність літописних джерел щодо приналежності останньої до певного князівства особливий інтерес викликає питання найбільш ранніх етапів заселення регіону у давньоруський час. Не останню роль відіграє також фактор розміщення поселень по відношенню до комунікативних мереж.

Зазначимо, що картографування пам'яток окресленого регіону відбувається в рамках картографування поселень Волинської Землі, що дозволить поєднати отримані результати з аналогічною роботою, проведеною для території Київської Землі та Східної Волині[1].

Розглядаючи систему заселення мікрорегіону, зазначимо, що картографування пам'яток на цих та сусідніх територіях було розпочате у кінці XIX ст. В. Антоновичем, у подальших роках здійснювалося В. Кочубеєм, О. Ратичем, І. Свєшніковим, І. Русановою, В. Канівцем, М. Тихановою, М. Кучінком, Б. Прищепою, С. Демідком. Остання пам'ятка на цій території була археологічно зафіксована 1998 р.[2]

Постійний інтерес дослідників до цих теренів зумовлений різними аспектами вивчення давньої історії. Картографуючи пам'ятки середньої течії Горині, ми мали на меті, перш за все, здійснити аналіз просторового їх розташування (відносно басейну ріки, міст, а також відносно відомих на сьогодні пам'яток, розташованих на захід від Погоринської волості, картографування яких вже здійснено А. Томашевським.

У географічному відношенні територія середньої течії Горині, що знаходиться у рамках нашого дослідження, належить до двох фізико-географічних областей та районів[3]. Розглядаючи географічне розташування південно-східної частини Погорини за течією Горині з півдня на північ, зазначимо, що на досліджуваній ділянці від Тихомля до Ізяслава територія розташована в межах Північно-Подільської області та Случ-Горинського фізико-географічного району. Ці землі дуже відрізняються від інших фізико-географічних районів перш за все великими площами заплавних, лучно-болотних місцевостей. Рельєф являє собою слабо еродовані рівнини, добре дреновані, що є найбільш придатними для господарювання у порівнянні з іншими фізико-географічними районами, на території яких розташовані населені пункти Погоринської волості.

Наступна ділянка Горині – вигин між Острогом та Ізяславом розташована в межах області Малого Полісся та Шепетівського фізико-географічного району. Незважаючи на подібність лісів та боліт Малого Полісся до Волинського воно має ряд суттєвих відмінностей перш за все в тому, що завдяки мергелевим відкладам поверхня є майже водонепроникною, отже стрімко та постійно заболочується атмосферними опадами та повільно осушується через котловинний рельєф області.

Беручи до уваги різні природні та географічні умови, що склалися на цій території, а також політичну складову, що активно почала відігравати роль з XI ст., розглянемо процес формування давньоруських поселень включно з попередніми етапами заселення, що, безумовно, сформували передумови для заселення у більш пізні періоди.

Картографування пам'яток у мікрорегіоні виявило, що найраніше були заселені території в районі Острога (VI-VII, VIII-IX ст.), Тихомля (X ст.), існували також окремі поселення по берегах Горині, в основному по правому берегу, а також в долині річок Вілії, Збитеньки. Найбільш пізній регіон заселення – округа Ізяславля, у його околицях зафіксовані поселення починаючи з XII ст. Хоча окремі місця заселення мали місце у середині – другій половині I тис. н.е.[4] Ймовірно, що частково така ситуація пов'язана із станом джерел, однак, навіть за умов недостатньої

вивченості цієї ділянки, чітко простежується загальна система заселення мікрорегіону. Починаючи з VIII-IX ст. спостерігається потужний масив поселень з півночі, нижче за течією Горині, та з південного заходу – з верхів'їв Горині.

Часом VIII-X ст. у межах нашого дослідження датуються 7 поселень та 1 городище (Рис. 1). Три з них тяжіють до околиці Острога, це поселення поблизу с. Хорів (VIII-X ст.), Вільбівне (VIII-XII ст.), Межиріч (IX ст.). Решта поселень розосереджена по річках Вілії, Кутянці, Збитенці: Соснівка (VI-X ст.), Теремне (IX ст.), Ілляшівка (VIII-IX ст.), Мости (VIII-X ст.) та городище у с. Верхів (IX-X ст.). Також окремі знахідки цього періоду зафіксовані в р-ні м. Нетішина[5].

У наступні періоди життя на більшості перерахованих поселень продовжилось (крім поселень Соснівка, Мости), або перемістилося на невелику відстань від попереднього (Рис. 2). Так, давньоруським часом в околицях Острога датуються 12 поселень. Археологічно зафіксовано існування у X ст. принаймні 5 поселень та 2 городищ (поселення –Дермань Перша – X-XI ст., Верхів – X-XIII ст., Райдужне II, Корчунок I – X-XII ст. та Вільбівне – X-XIII ст.). Решта поселень Острозької округи датуються дослідниками широко – періодом Київської Русі: Ілляшівка, Межиріч, Хорів, Волосківці I, II, III, IV. Обособлено існує поселення Сураж на р. Вілії. А також городища в с. Точевики та Дермань I[6].

У той самий час, формується група поселень, що пізніше увійде до околиці літописного Тихомля (Рис. 2). Часом X ст. тут датуються принаймні 6 поселень поблизу населених пунктів Юськівці (2 пам'ятки), В'язовець, Воробіївка, Вільшаниця, більшість із них продовжують своє існування до XII-XIII ст. (крім пос. Малі Дедеркали)[7]

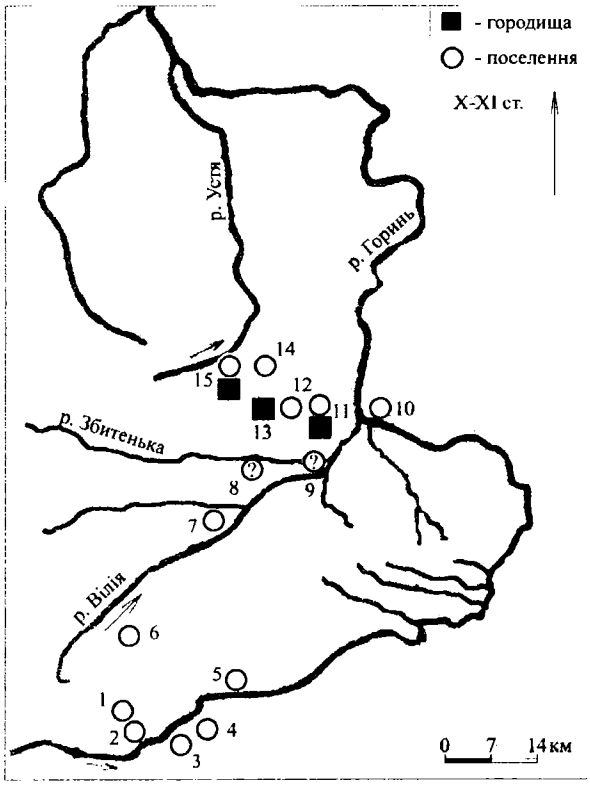

Рис. 2. Заселення південно-східної частини Погорини у X – XI ст.:
1-2. с. Юськівці Ланов. р-ну Терн. обл.; **3**. с. В'язовець Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **4**. с. Воробіївка Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **5**. с. Вільшаниця Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **6**. с. Малі Дедеркали Шумського р-ну Терн. обл.; **7**. с. Теремне Остр. р-ну Рівн. обл.; **8**. с. Ілляшівка Остр. р-ну Рівн. обл.; **9**. с. Межиріч Остр. р-ну Рівн. обл.; **10**. с. Вільбівне Остр. р-ну Рівн. обл.; **11**. с. Райдужне (Корчунок I) Остр. р-ну Рівн. обл.; **12**. Райдужне II Остр. р- ну Рівн. обл.; **13**. с. Точевики Остр. р-ну Рівн. обл.; **14**. с. Верхів Остр. р-ну Рівн. обл.; **15**. с. Дермань Перша Здолб. р-ну Рівн. обл.

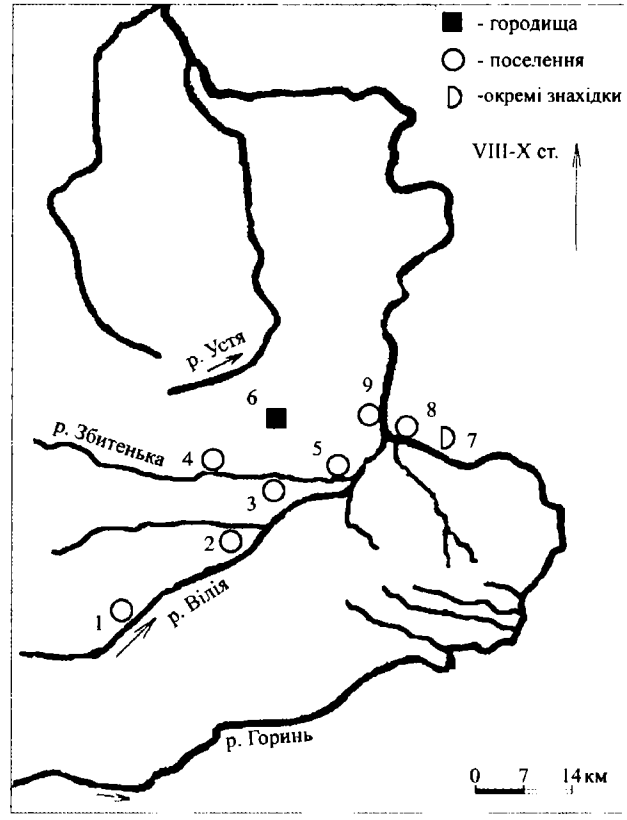

Рис. 1. Заселення південно-східної частини Погорини у VIII – X ст.:
1. с. Соснівка Шумськ. р-ну Терноп. обл.;
2. с. Теремне Остр. р-ну Рівн. обл. (IX-X ст.);
3. с. Ілляшівка Остр. р ну Рівн. обл. (VIII-IX ст.);
4. с. Мости Здолб. р ну Рівн. обл.;
5. с. Межиріч Остр. р ну Рівн. обл.;
6. с. Верхів Остр. р ну Рівн. обл. (IX-X ст.);
7. м. Нетішин Хмельн. обл.;
8. с. Вільбівне Остр. р-ну Рівн. обл. (IX-X ст.);
9. с. Хорів Остр. р-ну Рівн. обл.

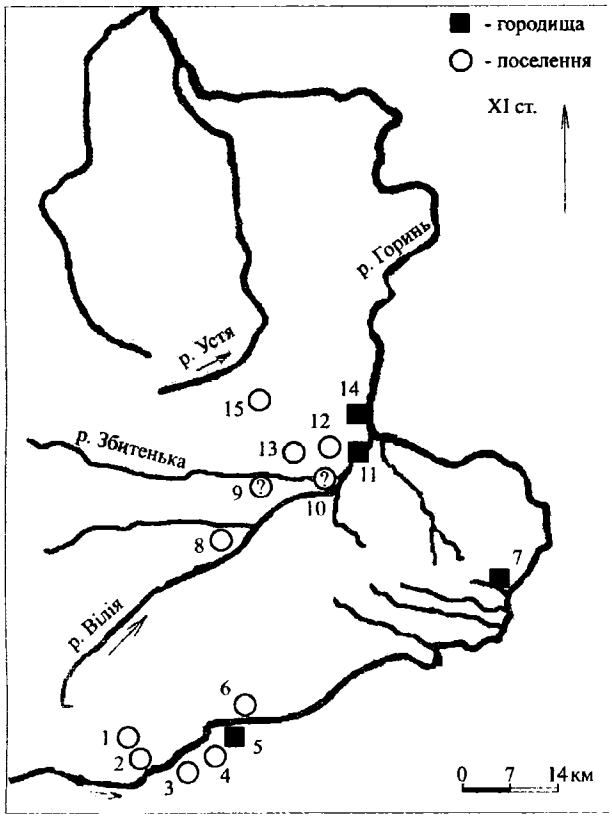

Рис. 3. Виникнення нових городищ та розташування поселень у південно-східній частині Погорини у XI ст.: городища – **5**. літописний Тихомль; **7.** літописний Ізяславль; **11.** літописний Острог; **14**. с. Розваж Остр. р-ну Рівн. обл.; поселення: **1-2**. с. Юськівці Ланов. р-ну Терн. обл.; **3**. с. В'язовець Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **4**. с. Воробіївка Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **6**. с. Вільшаниця Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **8**. с. Теремне Остр. р-ну Рівн. обл.; **9**. с. Ілляшівка Остр. р-ну Рівн. обл.; **10**. с. Межиріч Остр. р-ну Рівн. обл.; **12**. с. Райдужне (Корчунок I) Остр. р-ну Рівн. обл.; **13**. Райдужне II Остр. р-ну Рівн. обл.; **15**. с. Верхів Остр. р-ну Рівн. обл.

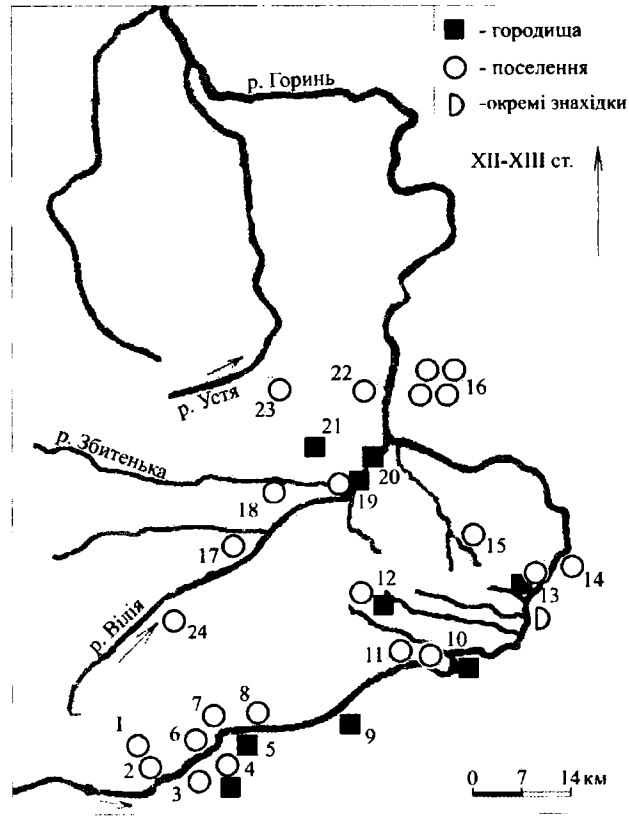

Рис. 4. Заселення південно-східної частини Погорини у XII – XIII ст.:
1-2. с. Юськівці Ланов. р-ну Терн. обл.;
3. с. В'язовець Білогір. р-ну Хмельн. обл.;
4. с. Воробіївка Білогір. р-ну Хмельн. обл.;
5. літописний Тихомль; **6**. с. Лепесівка Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **7** с. Вільшаниця Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **8**. с. Вариводки Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **9**. с. Гулівці Білогірського р-ну Хмельн. обл.; **10**. с. Михнів Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **11**. с. Завадинці Ізясл. р-ну Хмельн. обл.;
12. с. Коритне Білогір. р- ну Хмельн. обл.;
13. літописний Ізяславль та околиці; **14.** Путринці Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **15**. с. Білотин Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **16**. с. Волосківці Остр. р-ну Рівн. обл.; **17**. с. Теремне Остр. р-ну Рівн. обл.; **18**. с. Ілляшівка Остр. р-ну Рівн. обл.; **19**. с. Межиріч Остр. р-ну Рівн. обл.; **20**. літописний Острог; **21**. с. Райдужне Остр. р-ну Рівн. обл.; **22**. с. Хорів Остр. р-ну Рівн. обл.; **23**. с. Верхів Остр. р-ну Рівн. обл.;
24. с. Сураж Шумськ. р-ну Терноп. обл.

Політична діяльність на цих землях активізується у XI ст., і археологічно це виявляється у виникненні городищ – Острога, Розважа, Тихомля, Ізяславля (Рис. 3). Загалом в околицях Острога у давньоруський час, але не раніше XI ст. існували ще 2 городища: Межиріч, Райдужне I., а в околицях Тихомля – 2 – Воробіївка, Гулівці[8].

XII ст. на теренах регіону характеризується заселенням берегів Горині в районі Ізяславля, вочевидь, округа цього городища почала формуватися майже одночасно з його виникненням або трохи пізніше, на відміну від Острога та Тихомля, де до часу їхнього виникнення вже існувала досить потужна поселенська структура. Так, археологічно зафіксовано існування в околицях Ізяслава 3 поселень (Завадинці, Михнів, Путринці, та 1 городища (Михнів) XII-XIII ст. Крім того, дослідниками відзначалося існування городищ, датованих широко – періодом Київської Русі: Білогородка, Коритне, Борисів (?), Корниця (?), та 2 поселень – Білотин, Коритне[9] (Рис. 4).

Заселення округи Ізяслава у досить пізній період, порівняно з іншими центрами, попри недостатнє картографування території, може бути пояснене віддаленим розташуванням цього мікрорегіону по відношенню до інших центрів Погоринської Волості, адже розташований він на крайньому східному кордоні Погорини. Далі від Ізяслава на північний схід розташовувався лише Корчеськ. Разом з тим, з точки зору геополітичного розташування, округа Ізяславля знаходилась фактично на рівнинній місцевості, легко доступній для нападу кочовиків (Рис. 6).

Окрему категорію пам'яток, зафіксованих у межах рамок нашого дослідження становлять могильники. Пам'яток давньоруського часу на цих теренах зафіксовано 6 – Двірець, Михнів, Борисів, Славута (ґрунтові), Переросле, Сураж (курганні)[10].

Цікавим також є факт існування у басейні Горині смуги курганних могильників у зоні заселення Ізяславльської округи, на відрізку Корниця – Острог (Рис. 5). Ці пам'ятки зафіксовані ще наприкінці XIX ст., і їхню культурну приналежність ще треба встановити. Вони являють собою окремі кургани або курганні групи, іноді, чисельністю більше сотні, зафіксовані у 14 населених пунктах[11].

Зважаючи на порубіжний стан території та її перехід під владу Київських та Волинських князів, викликає цікавість спосіб розташування городищ відносно водної та сухопутних комунікативних мереж. Цю територію перетинають як мінімум два історично відомих шляхи, розташовані на північ та південь від великого лісового масиву, що тягнеться широкою смугою від Київщини на захід територією сучасної України. Південна межа цього масиву проходила по лінії міст Київ Житомир – Полонне – Шепетівка, і далі вище Ізяслава – Шумська – Кременця. У давньоруський час тут існувала адміністративна дорога. Інша, як вже згадувалося вище, проходила північніше лісового масиву. Саме в районі Тихомльсько – Острозького вигину Горині шляхи розходились на Південний захід у Галицьку Землю та на Північний захід у Волинську. З огляду на розташування городищ у цьому районі не лише у межах басейну Горині, а й у глибині території,

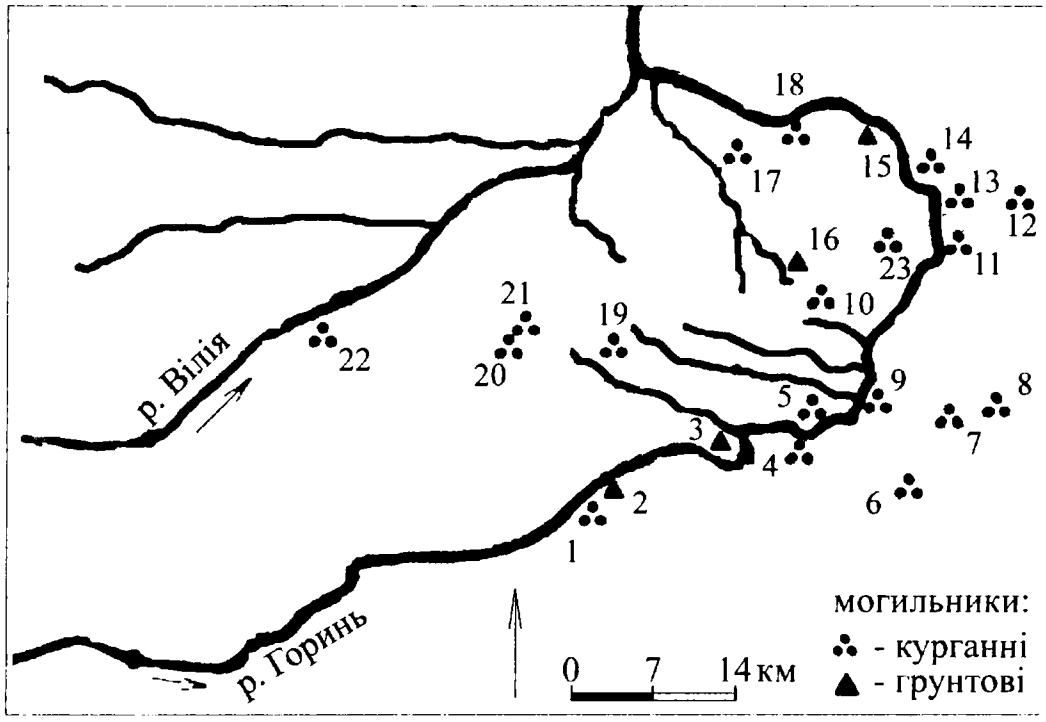

Рис. 5. Розташування могильників у середній течії Горині на ділянці Тихомль – Острог. Давньоруські пам'ятки: 2. Двірець Ізясл. р-ну Хмельн. обл., **3**. Михнів Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **15.** м. Славута Хмельн. обл.; **16.** с. Борисів Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **20**. с. Переросле Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **22.** с. Сураж Шумськ. р-ну Терноп. обл. **Пам'ятки невизначеної культурної належності: 1**. с. Синютки Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **4**. с. Клубівка Ізяслав. р-ну Хмельн. обл.; **5**. с. Лопушне Ізяслав. р-ну Хмельн. обл., **6**. с. Топори Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **7**. с. Припутні Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **8**. с. Жилинці Шепет. р-ну Хмельн. обл.; **9**. с. Васьківці Ізяслав. р-ну Хмельн. обл.; **10**. с. Сошне Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **11**. с. Радошівка Ізясл. р-ну Хмельн. обл.; **12**. с. Кам'янка Шепет. р-ну Хмельн. обл.; **13**. с. Варварівка Слав. р-ну Хмельн. обл.; **14.** с. Ташки Слав. р-ну Хмельн. обл.; **17**. с. Сільце Слав. р-ну Хмельн. обл.; **18**. с. Комарівка Слав. р-ну Хмельн. обл.; **19**. с. Ювківці Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **21**. с. Козин Білогір. р-ну Хмельн. обл.; **23**. с. Михля Ізясл. р-ну Хмельн. обл.

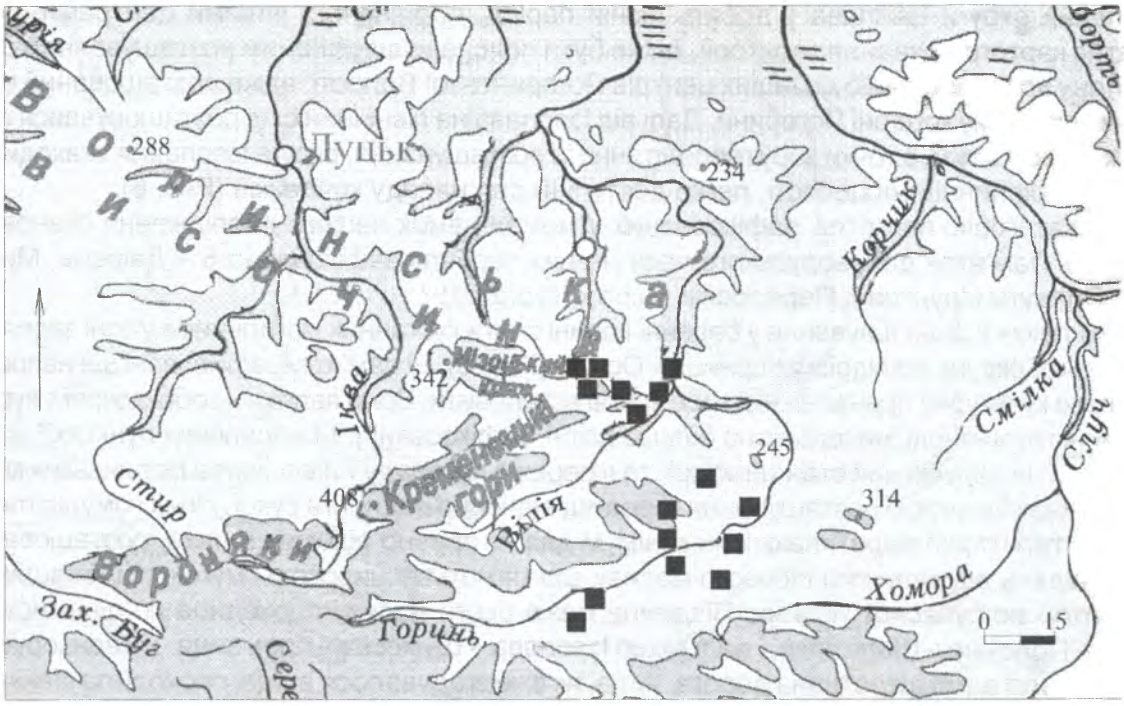

Рис. 6. Розташування городищ IX-XIII ст. у середній течії Горині з використанням рельєфу мікрорегіону.

вважаємо, що «внутрішня», другорядна дорога, що з'єднувала обидва шляхи, могла проходити по лінії городищ Гулівці – Коритне – Острог – Розваж – Вільгір – Бугрин – Дорогобуж. Таким чином, південно-східна частина території Погоринської волості розташовувалася в межах стратегічних комунікацій, вважаємо, що саме ця обставина була основним чинником підвищеного інтересу різних князівств до цієї території, а також заселення цього регіону сільським населенням, яке поряд з близьким розташуванням до магістралей, намагалося доцільно використовувати найбільш придатні типи ґрунтів для господарювання.

Серед відомих на сьогоднішній день більш як 50 пам'яток (городищ та поселень ранньослов'янського та давньоруського періодів, могильників давньоруського часу), що увійшли до нашого дослідження періодом VIII-X ст. датується 7 поселень та 1 городище (IX-X ст.), таких, що виникли у X ст. – 10 поселень та 2 городища, у XI ст. 1 поселення та 4 городища, у XII –XIII ст. продовжували існувати 15 поселень та 4 городища, а також 12 поселень та 5 городищ датованих широко – періодом Київської Русі.

Порівнюючи характер заселення Тихомльсько-Острозького вигину Горині у X, XI, XII-XIII ст. із найближчими землями – басейном р. Корчик та р. Хомора, зазначимо, що ситуація подібна до заселення Ізяславля спостерігається і там, переважна кількість населених пунктів активно виникає у XII ст.[12]

Цікавим також є той факт, що на досліджуваній території з усіх пам'яток, що точно датовані дослідниками, протягом 100 років проіснувало близько 51,8 % поселень (14 пам'яток), протягом 200 р. – близько 22,2 % (6 пам'яток), протягом 300 р. – також близько 22,2 % (6 пам'яток), 400 р. – 3,7 % (1 пам'ятка). Серед усіх типів пам'яток давньоруського часу селища становлять близько 62,7 %, що є досить значним показником для невеликої території.

Загалом можна стверджувати, що протягом IX-X, X, XI, XII-XIII ст. заселення південно-східної окраїни Погоринської волості відбувалося досить неоднорідно, з переважанням по-басейнової структури на окремих ділянках (р-н Тихомля, Ізяславля). Разом з тим, протягом X-XIII ст. спостерігаються суттєві зміни у соціальній структурі заселення. З XI ст. починає формуватися державна сітка городищ, яка втягує населені пункти, що вже існували на цій території у свою орбіту, а також формує власну інфраструктуру, як це, можливо, відбувалося із освоєнням округи Ізяславля. Для цієї невеличкої території ми не можемо говорити про суто селянське заселення, більшість поселень тяжіють до навколишніх городищ, що для порубіжної території є цілком виправданим чинником.

[1] Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).– К.. Шлях, 2003.

[2] Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археологического съезда. – М., 1901; Кочубей В.І. Археологічне обстеження берегів р. Горині в 1928 р. – Шепетівка, 1929; Кучінко М.М. Археологія Волині. – Луцьк, 2006; Пелещишин М.А. Нові матеріали до археологічної карти Волині // МДАВП. – 1961. – Вип. 3; Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж. – Рівне, 1996; Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: АН УРСР, 1957; Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. // САИ. – Вып. Е1-25. – М.: Наука, 1973; Тиханова М.А. Отчет о работах Днестро-Волынской экспедиции АН СССР в 1959 г. // НА ІА НАНУ. – № 1959/32.

[3] Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968, С. 155-204.

[4] Демидко С.Ю. Звіт про археологічні дослідження 1994 р. в Ізяславському р ні Хмельницької області // НА ІА НАНУ. – № 1994/35. – С. 4.

[5] Чайка Р.М. Звіт про археологічні дослідження у верхів'ях Горині і Стиру у 1976 р. // НА ІА НАНУ. – № 1976/100, С. 9; Археологічні пам'ятки Рівненської обл. – Рівне, 1982. С. 32-33; АП УРСР (короткий список). – К.: Наук. думка, 1966. С. 316; Русанова И.П. Указ.соч. С. 42; Канивец В.И. Отчет об археологической разведке в Западной Украине в июле – августе 1950 г. // НА ІА НАНУ. – № 1950/20. С. 52.

[6] Археологічні пам'ятки Рівненської... С. 32-33; Прищепа Б.А. Отчет о работе археологической экспедиций Ровенского краеведческого музея // НА ІА НАНУ. – № 1986/37; Розвідка О.Л. Позіховського, 1982 р. // Список нових давньоруських пам'яток, що не були включені до: Археологічні пам'ятки Рівненської області, 1982. /дані А.П. Томашевського/; Свєшніков І.К. Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції в 1962 р. // НА ІА НАНУ. – № 1962/29. С. 52-53; Демидюк М.О., Мацкевий Л.Г. Розвідки в Бережанському та Шумському районах Тернопільщини // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. С. 35; Прищепа Б.А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського країзнавчого музею у 1993 р. // НА ІА НАНУ. – № 1993/44. С. 16; Прищепа Б.А. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІСУ та Рівненського країзнавчого музею у 1998 р. // НА ІА НАНУ. – № 1998/68. С. 15-19.

[7] Тиханова М.А. Указ.соч. С. 43-44.

[8] Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Вказ. праця. С. 115-116; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського та давньоруського періодів. – К.: Наук. думка, 1982. С. 224; Тиханова М.А. Указ.соч. С. 43; Археологічні пам'ятки Рівненської... С. 32-33; Романчук О. Невідоме городище поблизу с. Райдужне Острозького району // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII-XIII ст.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2004 р. – С. 184-190; Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наук. думка, 1984. С. 22.

[9] Довідник з археології... С. 23, 39, 40-42; 11 Кучінко М.М. Вказ. праця. С. 156.

[10] Антонович В.Б. Указ.соч.; Кучінко М.М. Вказ. праця. С. 161.

[11] Антонович В.Б. Указ.соч. С. 82-83, 88-94; Довідник з археології... С. 223.

[12] Свєшніков І.К. Вказ. праця. С. 6-8.